

זלמן שזר

הנשיא השלישי

מבחר תעודות מפרקי חייו
(1889-1974)

מדינת ישראל
גנזך המדינה

הסדרה להנצחת זכרם של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה

זלמן שזר

הנשיא השלישי

מבחר תעודות מפרקי חייו
(1889-1974)

עורכת הסדרה: ימימה רוזנטל

ערך וכתב מבואות: חגי צורף

ירושלים תשס"ח

מדינת ישראל
גנוך המדינה

הסדרה להנצחת זכרם של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה

ועדת המערכת:
יו"ר: יהושע פרוינדליך
ימימה רוזנטל
חגי צורף

מזכירת מערכת: ליה בן-צבי
עריכה לשונית: יהודית שמש

עיצוב: אנטולי דונדה
עריכה גרפית: אליס סימן-טוב

©

כל הזכויות שמורות
עיצוב, הפקה, הדפסה וכריכה:
דפוס פרינטיב, ירושלים

ISBN 978-965-279-036-1

הקדמה

כך ההנצחה לזמן שזר הוא השביעי בסדרת הספרים שמוציא גנזך המדינה במסגרת החוק להנצחת נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה (1986). רק חלק מחייו העשירים והמגוונים של שזר זכו עד היום לתיעוד. שזר פרסם את זיכרונותיו מעירת ילדותו בספרו 'כוכבי בקר' וכן ראו אור ספרים אחדים ובהם מבחר ממאמריו, מדבריו ומרשימותיו העיתונאיות. חליפת מכתביו עם אשתו רחל כצלסון-שזר מובאת בחלקה הגדול בספר 'החופים השנים' שערכה מיכל הגתי. ספרים אחדים שכתבו אלכסנדר מנור ואחרים פורסים את הגותו ומתארים בקצרה את חייו ואת שנותיו בבית הנשיא. תיאור מפורט של מערכת יחסיו עם הרבי מליובאוויטש ומכתבי הרבי אליו אפשר למצוא בספר 'נשיא וחסיד' שערך שמואל קראוס.

בספר זה מובאות מבחר תעודות של שזר מכל תקופות חייו, מרביתן מתפרסמות כאן בפעם הראשונה. התעודות בלוויית המבואות ההיסטוריים מציגים בפני הקורא ביוגרפיה מתועדת של הנשיא השלישי.

זמן שזר זכור בתור נואם מחונן, איש רוח, נאמן הספר העברי והתרבות העברית. התעודות המתפרסמות בספר מעידות שבתפקידו כנשיא המדינה פעל שזר רבות לקדם את התחומים האלו בבית הנשיא, וכדברי אחד מידידיו 'היה הלכה למעשה נשיאו המובהק של עם הספר'. תקופת נשיאותו של שזר, השנים 1963-1973, הייתה בבואה נאמנה לדרכו הציבורית בשנים שקדמו לה, דרך שהייתה טבועה בחותם עמוק של עולמו הרוחני. עשייתו החברתית והמדינית הענפה בתנועת הפועלים, בתנועה הציונית ובמדינת ישראל הייתה מלווה בתחושה היסטורית עמוקה, פרי חיי הלימוד והמחקר שניהל בעיקר בצעירותו; פעילותו העיתונאית ארוכת השנים הלכה שלובת זרוע עם יצירתו הספרותית ועם עולמו התרבותי.

בחינתו ילד ונער צעיר בעיירה סטויבץ ברוסיה הלבנה ספג שזר את אוירת 'העיירה היהודית' והחל להתוודע לשפה העברית ולספרות העברית ולאוצרות התרבות היהודית. 'אימתי התחיל להתרקם בלבי היחס המיוחד לספר ולספרייה? מאז שניתנה לי הרשות לעזור לאבא "לאוורר" את ספריו בערב פסח ולנקותם מכל חשש של חמץ', כתב לימים (תעודה 89). בן 14 החל לפסוע את צעדיו הראשונים בעולם העיתונות כשערך ב-1903 את 'הירחון'. עתון עברי אורגן ציוני שנכתב כולו בכתב ידו והופץ בסטויבץ ובסביבותיה. באותן השנים החל גם בפעילות רעיונית סוציאליסטית כשהצטרף לסניף של פועלי ציון בסטויבץ והשפיע על דרכו. בלימודיו באקדמיה לחכמת ישראל בפטרבורג בשנים 1908-1912 ולאחר מכן באוניברסיטאות בפריבורג, שטרסבורג וברלין בשנים 1912-1919 הרחיב שזר את השכלתו הכללית בעיקר בפילוסופיה ובהיסטוריה. בהשפעת מורו הנערץ ההיסטוריון שמעון דובנוב אימץ את התפיסה בדבר המשכיות ההיסטוריה היהודית בכל הדורות ונתן מקום נרחב לחקר תולדות התנועות המשיחיות ובעיקר התנועה השבתאית. בשנים אלו הלך שזר והרחיב גם את פעולתו העיתונאית ואף החל למשוך בעט סופרים, בעיקר בעט משוררים. ב-1916 בישבו בברלין שורר כך:

אַתְּ רְעוּתִי מְצֵאתִי עֲצוּבָה / וְאַקְטוּן בְּעֵינֵי מְאֹד / וַיִּקַּל בְּעֵינֵי יְגוֹנִי / וּשְׂשׂוֹנֵי וְאַסְוֵי אֵין עוֹד. (תעודה 11)

בשנות העשרים עזב שזר את לימודיו והחליט להקדיש את זמנו לפעולה ציבורית ועיתונאית בתנועת הפועלים הציונית. בשנים 1920-1924 היה מראשי המזכירות העולמית של פועלי ציון בווינה ואחר כך בברלין, ולאחר שובו לארץ-ישראל ב-1924 היה מראשי אחדות העבודה, מפא"י וההסתדרות הכללית. בעבודתו התנועתית בארץ-ישראל ובחו"ל עסק שזר בהכוונת דרכם ובחיזוק מעמדם של המפלגה ושל מוסדותיה, ובדיונים הביע את עמדותיו והשפיע על ההחלטות שהתקבלו בענייני חברה ומדיניות רבים כגון היחסים עם הערבים, המאבק עם הימין האזרחי ועם הרוויזיוניסטים, יחסי עבודה בהסתדרות, תכניות לעתידה של ארץ-ישראל, שאלת הגיוס לצבא הבריטי ועוד (ראו למשל תעודות 39, 79).

אולם לצד העיסוק בענייני השעה נכון לשזר תפקיד מיוחד בתנועת העבודה הציונית. הוא היה האיש שנקרא להעשיר את התנועה באוצרות התרבות היהודית, הספרות והשפה העברית ולחבר אותה אל שורשיה ההיסטוריים. בשעות חגיגיות או לחלופין בימים של משבר נבחר להעניק לתנועה את הנשמה היתרה שחסרה לה לעתים: 'תודת צבא מגשימי החזון, אשר בתוקף דברו יצא עם שחר להיאבק את שר ההיסטוריה שלנו ולא ירפה ממנו עד אשר יוכל לו', אמר בנאום חגיגי בוועידת ההסתדרות לרגל מלאות 60 למשורר חיים נחמן ביאליק (תעודה 54). שזר קנה לו שם בזכות יכולת הנאום שלו ובזכות סגנונו הרטורי המיוחד שהתאפיין בהתלהבות אדירה, בקול רועם ובשפת גוף דרמטית. הוא עצמו העיד על 'אותה ההתפרצות המשונה בשעת ההרצאה ואותה אפסות הכוחות אחריה' (תעודה 44).

לשזר נכון גם תפקיד חשוב בתנועת העבודה וביישוב היהודי בארץ-ישראל בכל הקשור לתעמולה, להסברה ולקביעת השיח התרבותי, וזאת בזכות היותו חבר במערכת העיתון 'דבר' מיום היווסדו. עורך העיתון ברל כצנלסון וחברי המערכת – שזר, משה ביילינסון, משה שרתוק, דוד זכאי ואחרים – ראו לעצמם חובה להפוך את העיתון לכלי חינוכי, להשפיע באמצעותו על קובעי המדיניות ולעמוד על משמר אופייה המצפוני והמוסרי של תנועת הפועלים. בעת המאבק החרף עם הרוויזיוניסטים בשנות השלושים היה שזר מראשי הלוחמים במפא"י למען דרכי מאבק שאינן אלימות ולמען שמירת רמתו התרבותית ועמדותיו העצמאיות של העיתון. על הביקורת משורות המפלגה על סגנונו התרבותי מדי של 'דבר' לעומת הסגנון המשתלח של עיתוני הימין השיב: 'בדרך הזאת לא נכבוש קוראים נוספים אלא נקבור את הרגשת ה"דרך ארץ" של הנוער אל עיתונותנו' (תעודה 58). ב-1936 התמנה לעורך ראשי של 'דבר' וב-1944 לעורך האחראי של העיתון. נאמן לתפיסתו ההומנית ולגישתו הפשרנית הקדיש שזר את כותרת העיתון ב-5 באוגוסט 1940 למותו של מנהיג התנועה הרוויזיוניסטית זאב ז'בוטינסקי והוסיף דברי הערכה חמים לדרכו הציונית. למבקרי הנוקבים בוועד הפועל של ההסתדרות השיב שזר: 'זהלא ביום ההוא מת לא רק ז'בוטינסקי זה שלחם בציונות ולחם בהסתדרות והיה לנו אויב ויריב. באותו יום מת כל ז'בוטינסקי, ואנו מחויבים לעשות את החשבון כולו, לשוותו לנגד עינינו על כל גילוייו' (תעודה 75).

פעילותו העיתונאית של שזר הייתה קשורה בקשר בל יינתק לאהבתו הרבה לספר ולספרות. הוא פעל לקדם את הסופר העברי ולתת לו במה במסגרת ה'מוסף לשבתות ומועדים' של 'דבר' והוצאת הספרים של העיתון. 'אכן גדולה היריעה שלך ואין לבך ועטך לפכים קטנים כרגע. אבל רעבון קוראנו גדול, והוא הן הקורא הנאמן העיקרי שלך', כתב לסופר חיים הזו ב-1927 בהצעה שיפרסם מיצירותיו בעיתון (תעודה 46). בתור עורך ראשי של הוצאת 'עם עובד' מ-1944 נתן שזר במה לעשרות סופרים ויוצרים עבריים, רבים מהם נמנו על חוג מכריו הקרובים מעולם הספרות והאקדמיה ובהם מרטין בובר, גרשם שלום, ש"י עגנון, חיים הזו, לאה גולדברג ורחל בלובשטיין, היא 'רחל המשוררת', שאליה נקשר בעבותות רגשיים עזים (ראו למשל תעודות 53, 84).

דרכו של שזר בתנועת העבודה השתלבה בדרכו הציונית. ב-1921 השתתף בפעם הראשונה בקונגרס הציוני ואף נשא בו דברים (תעודה 32) ומאז היה לפעיל ציוני מסור ולאחד מנציגיה של תנועת הפועלים במוסדות הציוניים הבכירים. בהשפעת לימודיו ומחקריו גרס שזר שהציונות אינה תנועה מהפכנית שיצרה מפנה בהיסטוריה היהודית אלא יש לראותה כחלק מרצף ההיסטוריה היהודית וכהמשך של העליות המשיחיות מן העבר, אם כי בלבוש חילוני. לפיכך טען שבניית עתיד של אומה אינו יכול להיעשות מתוך התכחשות לעברה אלא מתוך מיזוג של תהליכי עבר והווה. הוא התנגד לשלילת הגולה הקיצונית שאפיינה אגפים מסוימים בתנועה הציונית ושלל את ההתנכרות למסורת היהודית שאפיינה חלקים ניכרים של תנועת הפועלים הציונית. שזר גילה יחס חם למסורת היהודית, לשפת היידיש, לעיירה היהודית וליצירה היהודית בתפוצות ישראל. הוא היה מראשי הטוענים שיש לתנועה הציונית חובה מוסרית כלפי הקהילות היהודיות בגולה ושעליה להשקיע גם בפעולה חינוכית ותרבותית בקרבן. שזר היה קשוב תמיד לקהילות בתפוצות והפך למעין שליח ושגריר נודד של ארץ-ישראל העובדת ושל התנועה הציונית. הוא יצא לשליחויות רבות בענייני מגיבת ובענייני ציוניים, השתתף במספר רב של ועידות וכינוסים יהודיים וציוניים ונשא בהם דברים (ראו למשל תעודות 43, 64). הוא מצא בנקל מסילות אל לבם של כל הזרמים ביהדות. בתור בן למשפחה של חסידי חב"ד קשר ב-1947 קשרים מיוחדים עם תנועת חב"ד ועם העומד בראשה הרבי מליובאוויטש – תחילה הרב יוסף יצחק שניאורסון (הרי"צ), ולאחר מותו ב-1950 עם יורשו הרב מנחם מנדל שניאורסון. שזר היה מיוזמי הקמת כפר חב"ד בישראל ב-1949 והרבה להפעיל את השפעתו ואת קשריו כדי לקדם את ענייני התנועה והכפר (ראו למשל תעודות 115, 167).

שזר זכה להכיר לעומק את קהילות ישראל בתפוצות ובעיקר באירופה המזרחית. הוא ראה את חלקן בפריחתן, אחרות בשקיעתן הנמשכת, ולדאבונו הרב ראה גם בכיליון של רבות מהן. ב-1947 יצא למסע ברחבי פולין שלאחר הכיבוש הנאצי והשמדת יהודיה. הוא עבר בעיירות שכה היטיב להכיר אותן ואת צביון היהודי ובלב כואב ראה כיצד לא נותר בהן עתה זכר יהודי: 'נמחקנו לחלוטין מעל פני "העיירה שלנו"', כתב ב'דבר' והוסיף: 'עשרות ומאות בשנים הטבענו כאן בהמונינו, בנערינו ובזקנינו, את עקבות חיינו הסוערים, ובן-לילה אחד, ליל עברות, נעקרנו כולנו עם עקבותינו גם יחד, והיינו כאילו לא היינו פה מעולם' (תעודה 88).

ב-1949 התמנה שזר לשר החינוך הראשון של מדינת ישראל ואחר כך ב-1952 וב-1953 התמנה לראש מחלקת ההסברה ולראש המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה של הסוכנות היהודית. הוא ראה בהתמנותו לתפקידים אלה הזדמנות לקדם את הרעיון שהטיף לו כל חייו – הצבתם של ענייני החינוך והתרבות במקום חשוב ואולי אף שווה בסדר העדיפויות הלאומי והציוני לענייני מדיניות, ביטחון, כלכלה והתיישבות. הוא יזם כמה מן הצעדים המכוננים של מערכת החינוך בישראל והיה שותף למימושם. החשוב שבהם הוא החלת חוק חינוך חובה חנים לכל ילדי ישראל. 'האם ניתן לכתם ממאיר זה שיוסיף לאכול בנו וששנה שנה נהיה מצווים להקריב למולך הבורות, חוסר התורה – וכן גם לעבריינות, למחלות, ולהרס, אלפי ילדים ולהפקירם אל מחוץ לערכי האדם?' שאל בעת הצגת החוק בכנסת (תעודה 100). שזר הגביר מאוד את הפעילות החינוכית והתרבותית של ההסתדרות הציונית בתפוצות ברוח תפיסתו הציונית, שאותה פרס בוועד הפועל הציוני בנובמבר 1952: 'הרי קיים בעולם רק כוח אחד ויחיד אשר יכול להיות "אם היהודיות" ולהאציל עליהן מרוח הגאולה, להכשירן לעבודה יהודית יוצרת ולעזור להן במלחמתן נגד הסכנה הגדולה של שמד והתבוללות ונגד הפיכתן לאבק אדם: זוהי התנועה הציונית העולמית' (תעודה 110).

משנבחר שזר לנשיא המדינה במאי 1963 ביקש לעשות את בית הנשיא לביתו של העם היהודי כולו – לתת מקום נרחב לתרבותו על כלל גווניה ולהביא לקירוב תושבי ישראל אל קהילות ישראל בתפוצות. בין פעולותיו היו הקמת קרן עמו"ס – עידוד מלומדים וסופרים – לתמיכה בהוצאה לאור של כתבים ספרותיים, וייסוד 'החוג לידיעת עם ישראל בתפוצות' בבית הנשיא, שנועד לעודד בקרב הציבור בארץ הבנה והיכרות עמוקה יותר עם יהודי העולם (ראו למשל תעודות 145, 153). הוא הקדיש תשומת לב רבה ליהודי התפוצות ועקב בדאגה אחר מצבן של קהילות ישראל שחיו במצוקה והיו נתונות לרדיפות, ובהן הקהילה היהודית בברית המועצות ערש מולדתו. ב-1965 פנה אל אנסטס מיקוואן, נשיא הסובייט העליון בברית המועצות, וביקש להקל את היציאה מברית המועצות על היהודים שמבקשים לעלות לישראל במסגרת איחוד משפחות משום ש'מכל קצווי המדינה מגיעה לאוזניי זעקתם של אנשים סובלים אלה ואין ביכולתי לעזור להם' (תעודה 140).

בתור נשיא לא היה שזר מעורב בקבלת החלטות בתחומי חברה ומדיניות, אולם מתוקף תפקידו נדרש לנושאים אלו. השסעים הגדולים בחברה הישראלית הדאיגו אותו והוא פעל לצמצומם. בשעות של התרוממות רוח כמו לאחר הניצחון במלחמת ששת הימים, ובשעות של אבל לאומי כמו אחרי רצח הספורטאים היהודים במינכן בספטמבר 1972 נהג שזר להביא במסגרת ברכתיו המסורתיות לראש השנה ויום העצמאות דברי שבח, עידוד או נחמה. 'הצבי ישראל' – על במותינו חללים', כך פתח את ברכתו לרגל ראש השנה תשל"ג שחל ימים ספורים לאחר רצח הספורטאים הישראלים (תעודה 174).

תפקידיו הרשמיים הייצוגיים לא משכו בדרך כלל את תשומת לב הציבור. אולם היו בהם כאלו שעוררו עניין רב כגון הגשת כתב האמנתו של שגריר גרמניה המערבית בישראל עם קשירת היחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות באוגוסט 1965. לטוענים שעליו להימנע מלקבל את פני השגריר עקב משקעי העבר ענה שזר שיש לשרת את המדינה: 'אם במעשים המכווצים את הלב כמו בצבת, ודווקא בשעת מבחן קשה שהוא כולו מכאובים' (ראו למשל תעודות 141, 142). ביקורו ההיסטורי של האפיפיור פאולוס השישי בישראל בינואר 1964 והמחלוקת שליוותה את ההחלטה בדבר המקום שבו יקבל הנשיא שזר את פניו – מגידו או ירושלים – עוררו אף הם פולמוס ציבורי שמצא את הדיו בבית הנשיא (ראו למשל תעודות 137, 138).

שזר היה מנוע מלהתערב במחלוקות החריפות בין שמאל לימין שהתעוררו בעקבות מלחמת ששת הימים בעניין עתידי השטחים המוחזקים, היחס לתושביהם הערבים והדרכים לפתרון הבעיות בין ישראל לשכנותיה, אולם הוא מצא דרכים להביא את עמדותיו בפני הציבור תוך שמירה על מידת הזהירות הראויה. הוא שלל את העמדות הקיצוניות הן

משמאל והן מימין ותמך תמיכה מסויגת בהתיישבות כלשהי בשטחים ובייחוד בעיר חברון; הוא יצא חוצץ נגד תופעות של חוסר סובלנות ופגיעות במתנגדים פוליטיים כפי שאמר בנוגע להתקפות של חוגי הימין על נחום גולדמן ותומכיו: 'אם דעותיו מסולפות, יש להתנגד להן בכל כוח השכנוע. אבל לא להפוך אותו בן רגע ל"בוגד" ולהחרים את כל מי שעומד במחיצתו. לאן נגיע?!' (תעודה 168). כל חייו פילל שזר להגיע אל השלום המיוחל ודחק בראש הממשלה גולדה מאיר לגלות מתינות ולחפש כל דרך לשלום: 'לכך יש לחתור בכל כוחות הגוף והנפש ולכך נגיע' (תעודה 173). לצד ענייני הציבור, המחקר, העיתונאות והתרבות, נותנות התעודות המתפרסמות בספר מקום נרחב גם לחיי האישיים של שזר. המכתבים שכתב לבני משפחתו בגיל הנערות המוקדמת מאירים את קשריו עמם ומציגים את התרשמויותיו כשיצא בפעם הראשונה מתחומי עיירתו וסביבתה ופגש עולם יהודי שונה ובלתי מוכר. כך למשל תיאר את יהודי פולין ב-1903: 'רק את דרכי הקיצוניים יאחזון ואת הדרך האמצעי, הדרך היותר טובה שיבור לו האדם, אותה יעזבו. מהם: או חסידים חשוכים או פולנאים בני-דת משה' (תעודה 3). מכתבי האהבה הנרגשים שכתב לרחל כצנלסון, הצעירה שהכיר ב-1908 ונשא לאישה ב-1920, חושפים בלשונם הפיוטית את דמותו של צעיר רומנטיקן ומיוסר בגעגועיו אליה: 'רוגעים וקדושים חדרו דברייך המרפאים עמוק לתוך לבי. נכנסו ונחרתו בי באותיות אש של מבטך, וקורנים הם שם לנצח נצחים', כתב לה ממלין ב-1908 (תעודה 8). בשנים מאוחרות יותר התנהלו חיי המשפחה בצל פרידות ממושכות בשל הנסיעות הארוכות של שניהם לחו"ל. המכתבים שהחליפו שימשו לא אחת אמצעי הקשר החשוב ביותר ביניהם: 'הפרספקטיבה המשונה הזאת: שבתי הביתה – יצאת את, את תשובי על מנת שאוכל לצאת אני. להרבה זמן אין זאת דרך כלל, אשתי, אשתי שלי', כתב שזר במרס 1933 לרחל, ששהתה אז באמריקה (תעודה 55). כחוט השני עוברת לאורך פרקי הספר פרשת גידולה של בתם רודה, שנולדה ב-1921 כשהיא לוקה בתסמונת דאון. רגעי התקווה לצד החשש והכאב שליוו את חייהם עמה ואת הדאגה לחינוכה נפרסים במכתבים שכתב לרחל, כמו מכתב מברלין ב-1927 ובו רשמיו לאחר שהות של כמה ימים בחברתה של רודה: 'יש לי הרגשה ברורה, כי הרבינו לחטוא על אשר התייאשנו וגם האמנו לעלילות מרובות עליה. נחמדה הילדה ובאהבה ושקט וסבלנות אפשר לפעול הרבה מאוד' (תעודה 45). כשבגרה רודה החלה להחליף מכתבים עם אביה ואחדים ממכתביו אליה מצאו את דרכם אל דפי הספר (ראו למשל תעודות 62, 114).

בספר מובאות 179 תעודות, שנבחרו מתוך כ-3,000 מסמכים של שזר שאספנו בארכיונים, בספריות ובעיקר בגנוז המדינה, במכון גניז, בארכיון הציוני המרכזי, בארכיון העבודה והחלוץ ובארכיון מפלגת העבודה. מצאנו שתעודות שקשורות לכמה מתחומי פעילותו, ובעיקר ענייני המחקר המדעי, מתאימות פחות לפרסום בספר זה, לכן הסתפקנו בפרסום מספר מצומצם מהן. את מרבית מאמריו המחקריים של שזר אפשר למצוא בספריו. שזר ניהל חליפת מכתבים סדירה עם העומד בראש תנועת חב"ד – הרבי מליובאוויטש. לצערנו רק העתקים מעטים ממכתביו אלו, כולם מתקופת הנשיאות, נמצאים בידנו, ואת חלקם פרסמנו. למרות מאמצינו לא עלה בידינו לקבל העתקים של מרבית מכתביו אל הרבי, שמצויים בארכיון הרבי בניו יורק.

הבעת תודה

ברצוננו להודות לכל האנשים שסייעו לנו בהכנת הספר. תודה למר חיים ישראלי, שהיה יושב ראש ועדת ההיגוי של המועצה להנצחת נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה, המלווה את מפעל ההנצחה מראשיתו; לגנו המדינה לשעבר ד"ר טוביה פרילינג ולגנו המדינה בהווה ד"ר יהושע פרוינדליך, שהיו שותפים פעילים בגיבוש מתכונת הספר; לצבי יקותיאל, מנהל מרכז שזר, שסייע לנו והעמיד לרשותנו את אוסף התצלומים שמצוי במרכז.

מיכל הגתי ז"ל לא חסכה כל מאמץ כדי להעניק לנו מהידע הרב שלה על קורות משפחת שזר והעמידה לרשותנו את כל החומר התייעודי ואת כל התמונות שהיו ברשותה. ברצוננו להודות לאישה, חיים הגתי יבדל"א, שהמשיך בכך לאחר מותה. תודה לולדימיר (וולודיה) ואלי לינדר שסייעו לנו במידע על המשפחה והעמידו לרשותנו תמונות מחייה; לשולמית כהנא שסייעה לנו במידע על שזר והעמידה לרשותנו תמונות מאוספה הפרטי ולאחרון וישראל מכוטי שסייעו לנו במידע על אביהם מרדכי, מידידיו של שזר.

תודה לפרופ' יחיעם ויץ, שקרא את כתב היד והעיר לנו הערות מועילות רבות, וכמו כן קרא את הציונים הביוגרפיים, הוסיף פרטים ותיקן אי-דיוקים שנפלו בהם; למוקי צור, ליהודה דומיניץ ולמאיר חובב שהתראיינו אצל

עורך הספר והוסיפו לנו מידע רב על פרקים בחייו של שזר; לשמואל קראוס ולשניאור ברגר, שסייעו לנו בקשר עם מוסדות חב"ד.

תודה למנהלי הארכיונים בארץ ולעובדיהם שסייעו באיתור החומר התיעודי לספר: חדווה רוכל ודבורה סתווי ממכון גנזים; רחל רובינשטיין מהארכיון הציוני; יעל תדמור, אלכסנדרה תומרינסון ונתי קנטורוביץ מארכיון העבודה והחלוץ; ומיכאל פולישצ'וק וחיה זיידנברג מארכיון מפלגת העבודה.

תודה לכל מנהלי המוסדות ועובדיהם שסייעו לנו באיסוף התמונות ובייחוד לראובן קופלר מהארכיון הציוני, לפנינה לבני מארכיון התצלומים של הקרן הקיימת, לציפי רוזן מבית התפוצות, לרות עצמון מארכיון עין שמר ולראובן קופצ'יק מאגודת חסידי חב"ד. תודה לסוניה טוניק-גרון, שהעמידה לרשותנו תמונות של העיירה סטויבץ מאוספה הפרטי.

תודה לנורית ליפשיץ שהכינה את הציונים הביוגרפיים; לוורה עדן, דורית לנקרי ונורית מדר שהדפיסו את כתב היד; לרויטל מזובר וזוהר גר שהתקינו את כתב היד; ליהודית שמש שערכה את הספר עריכה לשונית; לאהרון ברנע, יעקב בוקסנבוים ושרה פרגר שתרגמו את התעודות מידיש, ליוסף ונקרט שתרגם מגרמנית, לחבר המתרגמים שתרגמו מאנגלית ומצרפתית וליואל שר שסייע בתרגום מצרפתית; לרותי בלייר שהגיהה את כתב היד לאחר מסירתו לבית הדפוס. תודה מיוחדת לחננאל גולדברג המסייע לנו רבות בהפקת ספרי ההנצחה.

עובדי מחלקת תעודות המדינה וההנצחה ועובדים רבים בגנזך המדינה תרמו מזמנם וסייעו בהכנת הספר. יבואו כולם על הברכה.

מידע על עריכת המסמכים

- (1) נוסח המסמכים: השתדלנו לשמר ככל האפשר את רוח התקופה כפי שבאה לידי ביטוי בתעודות. במכתבים משנים מוקדמות השארנו על כנם שיבושי לשון שהיו אופייניים לתקופה או שנבעו מידיעת העברית הבלתי שלמה של שזר. בפרוטוקולים ובמכתבים משנים מאוחרות תוקנו השיבושים האלו על פי הכללים הנהוגים היום. תעודות שתורגמו לעברית מידיש או משפות זרות עברו עריכה לשונית כדי להאחיד את סגנון ולהתאימו לספר. שמות מקומות, אישים או מוסדות שנכתבו בצורה אופיינית לתקופת כתיבת המסמך הושארו כלשונם, ובמקרים אחדים הובהרו בסוגריים מרובעים. למילים לועזיות שאינן שגורות בימינו או שאינן מובנות מנוסח המכתב הובא הסבר או תרגום בסוגריים מרובעים. כך נהגנו גם לגבי ביטויים בידיש או ציטוטים מן המקורות שהובאו בארמית. החתימה תואמת תמיד את החתימה במכתב המקורי. במקום שאין חתימה על מסמך שברשותנו פרסמנו אותו בלי חתימה.
- (2) כותרות לתעודות: בראש כל מסמך מופיעה שורת כותרת לתעודה. באיגרות ובמברקים שכתב שזר מופיעים בכותרת שם הנמען ומקום מושבו. במסמכים אחרים מופיע שם הגוף או המוסד שבו נאמרו הדברים של שזר ומקום כינוסו של הגוף. הכותרות כתובות בצורה אחידה, והן מבוססות על מידע שמופיע במסמכים או שאוב ממקורות ארכיוניים אחרים. בכל הכותרות השמטנו את הכתובת ואת התאריך כפי שנכתבו במקור. תאריכים עבריים ציינו רק אם היו רשומים במסמך. תאריכים לועזיים שלא צוינו במסמך נכתבו בסוגריים מרובעים. במקרים בודדים לא הצלחנו לאתר את מקום מושבו של הנמען או את התאריך המדויק של חיבור המסמך.
- (3) השמטות: הרשינו לעצמנו להשמיט קטעים מנאומים ומפרוטוקולים לשם קיצורם. בדרך כלל הבאנו את מכתביו ומאמריו של שזר בשלמותם. בתעודות אחדות השמטנו קטעים משיקולי עריכה או צנעת הפרט. השמטה או אי-בהירות של מילה אחת צוינה [-], וכך עד חמש מילים [----]. השמטת יותר מחמש מילים סומנה [.....].
- (4) התקנה: כל התעודות הותקנו על פי הכללים הנהוגים היום.
- (5) הבהרות והערות: מידע על מקורותיהם של כל הציטוטים שבמבואות ניתן בהערות השוליים בסוף כל מבוא. הערות על עניינים בלתי ברורים בתעודות ניתנו בדרך כלל בסוגריים מרובעים בגוף התעודה. במקרים מעטים הוספנו הערות שוליים שסומנו בכוכבית (*).